

Η Συμβολή των Μεγάλων Πατέρων στη διαμόρφωση της Χριστιανικής Λατρείας
κατά τους Δ' και Ε' αι. Η περίπτωση του Μ. Βασιλείου

του Αιδεσιμολογιώτατου Πρωτοπρεσβύτερου Δημητρίου Β. Τζέρπου, Αναπληρωτή
Καθηγητή Τμήματος Θεολογίας ΕΚΠΑ

Σεβασμιώτατε, σεβαστοί πατέρες,
έλλογιώτατοι κ.κ. καθηγητές, αγαπητοί αδελφοί,

Στά πλαίσια του γενικού θέματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ στό συνέδριο αὐτό «Πρόσωπα καί θεσμοί, ὀρόσημα στή διαμόρφωση τῆς Θείας λατρείας» ἡ ἐπιμέρους πλευρά, πού μου ἀνέθεσε ἡ διοργανωτική ἐπιτροπή νά ἀναπτύξω εἶναι «*Ἡ συμβολή τῶν μεγάλων πατέρων στή διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς λατρείας κατά τούς 4^ο καί 5^ο αἰ.*». Πρόκειται, δηλαδή, γιά τό λειτουργικό ἔργο ὄλων ἐκείνων τῶν μεγάλων μορφῶν πού κυριαρχοῦν στό «νοητό στερέωμα τῆς Ἐκκλησίας» κατά τήν ἐν λόγῳ περίοδο, καί διακρίθηκαν γιά τήν ἀγιότητα τοῦ βίου καί τήν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως, ὅπως εἶναι ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου, ὁ συγγραφεύς τῶν λεγομένων ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων κ.ἄ. Ὡς βασικοί δέ ἄξονες γύρω ἀπό τούς ὁποίους θά ἔπρεπε νά περιστραφῇ ἡ ἀνάπτυξη αὐτή καθορίστηκαν: α) μιά σύντομη παρουσίαση τῶν ἐν λόγῳ πατέρων (ὄνομα, χρονολογικά στοιχεῖα, περιληπτική ἐκκλησιαστική δραστηριότητα, β) οἱ τίτλοι τῶν ἔργων στά ὁποῖα οἱ ἐν λόγῳ πατέρες θίγουν θέματα λατρείας καί θεματική ταξινόμηση τῶν συγκεκριμένων πατερικῶν μαρτυριῶν καί γ) μιά ἀποτίμηση τῆς σημασίας τῶν ἐν λόγῳ μαρτυριῶν, ἔνταξή τους στήν ἱστορία καί θεολογία τῆς λατρείας κατά τούς πέντε πρώτους αἰ. καί ἀνάδειξη τῶν στοιχείων ἐκείνων τά ὁποῖα παρέμειναν στή λατρεία μας μέχρι σήμερα.

Ὁμολογῶ ὅτι ὅταν συνειδητοποίησα στίς λεπτομέρειες τόσο τή σπουδαιότητα, ὅσο καί κυρίως τήν εὐρύτητα τοῦ ἐν λόγῳ θέματος βρέθηκα πρό τοῦ ἐξῆς διλήματος: ἢ νά ἀκολουθήσω κατά γράμμα τίς ἀνωτέρω προδιαγραφές, ὅποτε ἡ εἰσήγησή μου θά εἶχε τόν χαρακτήρα ἑνός περιληπτικοῦ λεξικογραφικοῦ κειμένου, ἀφοῦ ἡ κλειψύδρα τοῦ χρόνου δέ θά ἐπέτρεπε κανενός εἶδους ἐμβάθυνση, ἀδικώντας ἔτσι τόσο τό κυρίως ζητούμενο τοῦ θέματος, ὅσο καί τά ἐνδιαφέροντα τοῦ συγκεκριμένου ἀκροατηρίου· ἢ νά ἀκολουθήσω μιά ἄλλη ἐνδιάμεση ὁδó, ἐπιλέγοντας νά προσεγγίσω τό θέμα μου διαμέσου τῆς παρουσίας τοῦ λειτουργικοῦ ἔργου ἑνός μόνο

ἀντιπροσωπευτικοῦ πατρός τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Μετά ἀπό πολλή σκέψη καί μελέτη προέκρινα τελικά τή δεύτερη λύση καί ἡ εἰσήγησή μου θά ἔχει ὡς κεντρική ἀναφορά τό λειτουργικό ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου, γιά τούς ἐξῆς λόγους, τούς ὁποίους θά ἀναλύσω λεπτομερέστερα στή συνέχεια: α) Ὁ Μ. Βασίλειος εἶναι κατά κοινή ὁμολογία τῶν ἐρευνητῶν ὁ «λειτουργικώτερος» καί κατά συνέπεια ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος γιά τό θέμα μας ἀπό τούς πατέρες τῆς περιόδου αὐτῆς, β) Τό ὄνομά του συνδέεται ἄμεσα, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, καί μέ τή φερώνυμη βυζαντινὴ λειτουργία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ὡς σήμερα τόν πολυτιμώτερο θησαυρό τῆς ὀρθόδοξης λειτουργικῆς παράδοσης καί γ) τό κύρος πού προσδίδει στό Μ. Βασίλειο ἡ ὅλη θεολογική καί ποιμαντική συνεισφορά του στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τόν κατέστησε σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς γιά ὅλη τὴν μετέπειτα παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί ἀνεξάντλητη πηγὴ διδαγμάτων γιά τὴν ἀντιμετώπιση καί τῶν σύγχρονων λειτουργικῶν προβλημάτων.

Α. Ὁ Μ. Βασίλειος γεννήθηκε περί τό 329 ἢ 330 μ. Χ. στήν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, τόπο καταγωγῆς τῆς μητέρας του Ἐμμέλιας, ἡ κατὰ μία ἄλλη ἄποψη στή Νεοκαισάρεια τοῦ Πόντου, χῶρο καταγωγῆς καί ἐργασίας τοῦ ρητοροδιδασκάλου πατέρας του, ὁ ὁποῖος ἔφερε ἐπίσης τό ὄνομα Βασίλειος. Καρπός πολλῆς προσευχῆς τῶν εὐσεβῶν γονέων του, ἐξαιτίας κάποιου ἱατρικοῦ προβλήματος τῆς μητέρας του, πέρασε τὰ παιδικὰ χρόνια στό ἀρχοντικό τῆς οἰκογενείας του πού βρισκόταν στό χωριό του Ἄνησα, κοντά στόν Ἰρι ποταμό, ὄχι μακρυνά ἀπό τὴ Νεοκαισάρεια. Ἐκεῖ μαζύ μέ τὰ ἄλλα ὀκτώ ἀδελφία του ἔτυχε ἐπιμελημένης χριστιανικῆς ἀγωγῆς, στήν ὁποία καθοριστικό ρόλο ἔπαιξε, ἐκτός ἀπό τούς εὐσεβεῖς γονεῖς του, ἡ ἐκ πατρὸς μάμμη του «ἡ περιβόητος» Μακρίνα, μαθήτρια τοῦ ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ, ἡ ἀδελφὴ του πού ἔφερε ἐπίσης τό ὄνομα Μακρίνα καί ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως τῆς Καισαρείας Διάνιος, ὁ ὁποῖος ἀργότερα τόν βάπτισε, καί πρὸς τόν ὁποῖο ὁ νεαρός Βασίλειος ἔτρεφε ἰδιαίτερο σεβασμό καί ἐκτίμηση. Παρότι ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, παρακινούμενος προφανῶς ἀπό τὰ φιλικὰ του αἰσθήματα λέγει ρητορικά γιά τόν βιογραφούμενο φίλο του, ὅτι ὡς νέος ἦτο «εὐειδῆς καί εὐρρωστος», ὅμως ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Βασίλειος ἦτο γενικά κρᾶσεως ἀσθενικῆς καί διὰ βίου ἐμαστίζετο ἀπό διάφορες ἀσθένειες, ὅπως μιά θανατηφόρος πού τόν προσέβαλε κατὰ τὴν παιδικὴ του ἡλικία καί ἀπό τὴν ὁποία σώθηκε θαυματουργικά χάρις στίς θερμὲς προσευχῆς τοῦ πατέρα του.

Παρότι ἀκόμη ἀβάπτιστος, ὅλες αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες ἀποθησαυρίζονταν μέσα στήν εὐαίσθητη ψυχὴ του καί προοιωνίζαν τὴν μετέπειτα ἐκδηλωθεῖσα ἀγάπη του πρὸς τὴν δύναμη τῆς προσευχῆς καί γενικά πρὸς τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, κλίση πού καλλιέργησε καί στή συνέχεια κατὰ τὴν διάρκειά τῶν

σπουδῶν του, μέ ἀποκορύφωμα τήν τελική εἴσοδό του στήν ἱερωσύνη. Ἔτσι κατά τήν παραμονή του γιά σπουδές στήν Ἀθήνα, ὅπου τόν ὑποδέχτηκε ὁ συμπατριώτης καί ὁμόψυχος φίλος του Γρηγόριος, καί μέ τόν ὁποῖο ἀπετέλεσαν «ξυνωρίδα...οὐκ ἄσημον ἐν Ἑλλάδι», δύο μόνο ὁδούς γνώριζαν, αὐτήν πού ὀδηγοῦσε «πρός τούς ἱερούς οἴκους καί τούς ἐκεῖσε διδασκάλους» καί τήν ἄλλη πρὸς τούς «ἔξωθεν παιδευτάς». Ἡ δοξολογία τοῦ Θεοῦ ἀπετέλεσε ἐπίσης τό ἐπίκεντρο τῶν πνευματικῶν ἀγωνισμάτων στά ὁποῖα ἐπεδόθησαν οἱ δύο φίλοι κατά τήν ἄσκησή τους στό ἐρημητήριο τοῦ Πόντου παρά τόν Ἰριν ποταμόν, ἀπό τήν ὁποῖα ὁ Γρηγόριος μέ νοσταλγία ἀναπολεῖ ἀργότερα « τὰς ψαλμωδίας ἐκείνας καί τὰς ἀγρυπνίας καί τὰς δι'εὐχῆς πρὸς Θεόν ἐκδημίας καί τήν οἰονεῖ ἄϋλον ζωὴν καί ἀσώματον». Φαίνεται δέ ὅτι ἀπό τήν ἐποχή αὐτή εἶχε κυριαρχήσει μέσα στήν ψυχή τοῦ Βασιλείου ἡ πεποίθηση ὅτι δέν ὑπάρχει «μακαριώτερος» τρόπος ζωῆς ἀπό «τοῦ τήν ἀγγέλων χορείαν ἐν γῆ μιμῆσθαι», ἀφοῦ εἶχε πλέον μιὰ προσωπική γεύση ὅτι «τό ἰλαρόν καί ἄλυπον τῆς ψυχῆς κατάστημα αἱ τῶν ὕμνων παρηγορίαί χαρίζονται» καί ὅτι οἱ εὐχές ἐναλλασσόμενες μέ τή μελέτη τοῦ θείου λόγου «νεαρωτέραν τήν ψυχήν καί ἀκμαιότεραν τῶ πρὸς Θεόν πόθῳ κεκινημένην παραλαμβάνουσι». Ἡ πεποίθηση αὐτή ἐμπεδώθηκε ἀκόμη περισσότερο ὅταν ἐπισκέφτηκε γιά νά γνωρίσει ἀπό κοντά τὰ μοναστήρια τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Παλαιστίνης, γεγονός πού ἐξηγεῖ καί τήν κεντρική θέση τήν ὁποῖα ἔδωσε τελικά ὁ Μ. Βασίλειος στή λειτουργική ζωή, κατά τόν καταρτισμό τῶν κανόνων τῆς μοναχικῆς ζωῆς πού περιέχονται στά σχετικά μέ τήν ὁργάνωση τοῦ μοναχικοῦ βίου ἔργα του.

Β. Γιά νά κατανοήσουμε καλλίτερα τήν ἀκολουθήσασα ιδιαίτερη ἐνασχόληση τοῦ Μ. Βασιλείου μέ τήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, ἐκτός ἀπό τήν προδηλωθεῖσα παιδιόθεν ἀγάπη του πρὸς αὐτήν, θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι γενικά ἡ ἐποχή του εἶναι κατεξοχήν ἐποχή λειτουργικῆς δημιουργίας. Διότι εἶναι ἡ ἀμέσως μετά τήν κατάπαυση τῶν διωγμῶν περίοδος, καί ἡ διαμέσου τοῦ διατάγματος τῶν Μεδιολάνων (313) καθιερωθεῖσα ἀνεξιθρησκεία σήμαινε στήν πράξη ἐλεύθερη τέλεση τῆς λατρείας. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή σέ συνδυσμό μέ τήν ἀπό τόν 4^ο αἰ. καί ἐξῆς μαζική εἴσοδο τῶν ἐθνικῶν στήν Ἐκκλησία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή δημιουργία πολυάριθμων λατρευτικῶν συνάξεων καί τήν ἀνέγερση μεγάλων ναῶν γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν θρησκευτικῶν τους ἀναγκῶν. Μέ τήν ἀνάδειξη ἐπίσης τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ὄχι μόνο ἐξέλιπε ὁ κίνδυνος διωγμοῦ τῶν χριστιανῶν, ἡ διακομώδησης τῆς λατρείας, ἀλλ' αὐτή τελεῖται πλέον δημόσια καί ἐμπλουτίζεται προοδευτικά μέ νέα στοιχεῖα, ὥστε νά προσλάβει τήν ἀνάλογη

ἐπισημότητα καὶ λαμπρότητα, πού ἀπαιτοῦσαν οἱ καινούργιες περιστάσεις.

Μέ βάση τὰ ἀνωτέρω εἶναι προφανές ὅτι ἡ πλέον ἐπείγουσα παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας στά τῆς λειτουργικῆς τῆς ζωῆς κατά τήν ἀρξαμένη νέα περίοδο, ἦταν ἡ διακρίβωση καί ἡ αὐθεντική καταγραφή τῆς προηγούμενης λειτουργικῆς τῆς παράδοσης, ἡ ὁποία μέχρι τήν ἐποχή αὐτή ἦταν κατά τό μᾶλλον καί ἦττον ἀκατάγραφη καί ρευστή. Εἶναι ρητή ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαρτυρία τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρος Ἰουστίνου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, κατά τήν προηγηθεῖσα περίοδο, ἡ ἐκφορά τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν γινόταν ἀπό τόν προεστῶτα κάθε λατρευτικῆς συνάξεως «ὄση δύναμις αὐτῶ», ἤτοι ἀπό στήθους καί κατά τήν προσωπική ἰκανότητα αὐτοσχεδιασμοῦ καί διατύπωσης ἐκάστου. Μάρτυρας αὐτῆς τῆς ρευστότητας τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, εἶναι καί ὁ ἴδιος ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ὀμιλώντας γιά τήν ἐποχή του μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι «ἐθριάμβευσεν ἐν γράμμασιν», ὅτι οἱ προηγούμενες γενεές «ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ καί ἀπεριεργάστῳ σιγῇ διεφύλαξαν». Τῇ δραστηριότητα αὐτή τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος στόν ἐπιτάφιο λόγο πού ἐξεφώνησε γιά τόν ἀγαπημένο του συμφοιτητή καί φίλο, ἀναφέρει ὅτι τόν Μ. Βασίλειο, ἤδη ἀπό τήν ἐποχή πού ἦταν ἀκόμη πρεσβύτερος, τόν ἀπασχολοῦσαν «εὐχῶν διατάξεις» καί «βήματος εὐκοσμίαι», ὅπως καί «μέτροις ἐπιστατεῖ καί νομοθετεῖ ποιήμασιν».

Στά πλαίσια, λοιπόν, αὐτῆς τῆς ἔμπρακτες ἐνασχόλησής του μέ τή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καί ἄλλοι πρό αὐτοῦ πατέρες, ἔτσι καί ὁ Μ. Βασίλειος διδάσκει κατ' ἀρχήν, ὅτι ἡ τήρηση τῆς ἄγραφης γενικά ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης συνιστᾷ ἀποστολική διδασκαλία (Α' Κορ. 11,2 / Β' Θεσ. 2,15), ἡ ὁποία γιαντό καί δέν θά πρέπει νά θεωρεῖται ὑποδεέστερη τοῦ γραπτοῦ τμήματός της, πού εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή. Ἐξαιτίας, δηλαδή, τῶν προαναφερθέντων κινδύνων τῶν διωγμῶν καί τῆς «πειθαρχίας τῆς μυστικότητας» (ἀρχή τοῦ ἀπορρήτου-*disciplina arcanae*), πού ἐφαρμόστηκε κατά τήν περίοδο αὐτή, ἕνας μέρος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθείσας ἀλήθειας ἡ Ἐκκλησία τό διαφύλαξε διαμέσου τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί τῶν ἄλλων ἱεροτελεστιῶν καί λειτουργικῶν συνηθειῶν. Ὅλη δέ ἡ σχετική ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς μεγάλους πατέρες αὐτῆς τῆς περιόδου περί τῆς «σιωπωμένης καί μυστικῆς παραδόσεως», «τῆς ἀδημοσιεύτου ταύτης καί ἀπορρήτου διδασκαλίας, ἦν...ἐν σιγῇ οἱ πατέρες ἡμῶν διεφύλαξαν...», δέν σημαίνει ὅτι κάποιες ἀλήθειες τῆς πίστεως παραδόθηκαν ὡς κρυφό προνόμιο ὀρισμένων ἐκλεκτῶν. Ἄπλᾳ ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος «λειτουργικῆς ἄσκησης», πού ἐφάρμοσε ἡ Ἐκκλησία κατά τήν περίοδο αὐτή, πρὸς προστασία τῶν ἱερῶν τῆς πίστεως. Ὅπως δέ χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὁ Βασίλειος «εἰ γάρ

ἐπιχειρήσαιμεν τά ἄγραφα τῶν ἐθνῶν ὡς μή μεγάλην δύναμιν ἔχοντα παραιτεῖσθαι, λάθοιμεν ἂν εἰς αὐτά τά καίρια ζημιοῦντες τό εὐαγγέλιον...».

Γ. Δέν θά μοῦ ἔφτανε ὅλη ἡ ἡμέρα «τά ἄγραφα τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια διηγούμενον», λέγει καί πάλιν ὁ Μ. Βασίλειος, ὅταν ἀναφέρεται σέ «ἐγκαταρριζωμένες» ἀπό τή χρήση μέσα στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας λειτουργικές συνήθειες, οἱ ὁποῖες προσέλαβαν χαρακτήρα θεσμοῦ, ὅπως εἶναι τό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ, ἡ πρὸς ἀνατολὰς στροφή κατά τήν ὥρα τῆς προσευχῆς, ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατά τόν καθαγιασμό τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, ἡ εὐλογία τοῦ βαπτισματικοῦ ὕδατος, τοῦ ἐλαίου τοῦ χρίσματος, ἡ δι' ἐλαίου χρῖση καί ἡ τριττὴ στό ὕδωρ κατάδυση καί ἀνάδυση τοῦ βαπτιζομένου, ἡ ἀποκήρυξη τοῦ σατανᾶ καί τῶν ἀγγέλων του, ἡ ὀρθοστασία κατά τήν τέλεση τῆς λατρείας τῆς Κυριακῆς κ.ἄ. Ἄλλ' ἂν κρίνουμε ἀπό τή σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Εἰρηναίου φαίνεται ὅτι στό ὄνομα αὐτῆς τῆς ἄγραφης παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας γινόταν καί πολλές καταχρήσεις, ἰδιαίτερα ἀπό τοὺς αἰρετικούς. Γιαυτό καί ὁ Μ. Βασίλειος αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά διευκρινήσῃ ὅτι ἡ ἀναφορά στήν ἄγραφή παράδοση τῆς Ἐκκλησίας δέν σημαίνει ἀπλᾶ δουλικὴ προσήλωση σέ κάποιους παραδοσιακοὺς τελετουργικοὺς τύπους, πού καί αὐτοὶ ἔχουν τή σημασία τους, ἀλλὰ διαμέσου αὐτῶν ἐπίκληση τοῦ διαχρονικοῦ καί οἰκουμενικοῦ φρονήματος τῆς Ἐκκλησίας, καί διαφύλαξη αὐτῆς καθαυτῆν τῆς πίστεως της, ὅπως μᾶς τὴν παρέδωσαν οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι καί οἱ μεγάλοι πατέρες καί διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐνα τέτοιο πρῶτο παράδειγμα ὅπου ἡ ἀναδρομὴ στή λειτουργικὴ παράδοση συμβάλλει καθοριστικὰ στήν ἀκριβῆ διατύπωση καί ἐρμηνεία τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως εἶναι ὁ τελετουργικὸς τύπος τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος, τόν ὁποῖο ὁ Μ. Βασίλειος ἐπικαλεῖται στή διαπάλη του μέ τοὺς αἰρετικούς. Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Μ. Βασίλειος δραστηριοποιεῖται θεολογικὰ στή μεσοπερίοδο μεταξύ τῆς Αἰς ἐν Νικαίᾳ (325) καί τῆς Βας ἐν Κων/πόλει Οἰκουμενικῆς Συνόδου (381), ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἱστορικοδογματικὰ ἀπό τή διαμόρφωση τοῦ τριαδολογικοῦ καί χριστολογικοῦ δόγματος. Παρότι δέ σέ καμμιά ἀπό τίς δύο Συνόδους δέν ἔλαβε ὁ ἴδιος μέρος, εἶναι αὐτός πού ἀξιοποιώντας θεολογικά τίς ἀποφάσεις τῆς πρώτης, προετοίμασε τό ἔργο τῆς δευτέρας, ἡ ὁποία μέ βάση τή δική του θεολογία διετύπωσε τήν περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως συμπεριλαμβάνεται ὡς σήμερα στό Σύμβολο τῆς πίστεως. Θεωρεῖ, λοιπόν, ὁ Μ. Βασίλειος ὅτι ὁ Κύριος μέ τήν ἐντολή του πρὸς τοὺς ἀποστόλους «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τά ἔθνη βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»( ) παρέδωσε στήν Ἐκκλησία τάξη τελέσεως τοῦ

ἀγίου Βαπτίσματος. Κατά συνέπεια οποιαδήποτε αλλοίωση τῆς συμπεριλαμβανόμενης σ' αὐτήν ὁμολογίας πίστεως σημαίνει εὐθέως ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς πίστεως στό τρισυπόστατον τῆς μιᾶς θεότητος, ἢ τό ὁμοούσιον καί ὁμότιμον τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἀγίου Πνεύματος πρὸς τόν Πατέρα. Γιαντό καί ἐπάγει χαρακτηριστικά ὅτι πίστη καί Βάπτισμα εἶναι δύο τρόποι τῆς σωτηρίας, «συμφυεῖς ἀλλήλοις καί ἀδιαίρετοι», ἀφοῦ ἡ μὲν πίστη τελειοῦται διὰ τοῦ βαπτίσματος, τό δέ βάπτισμα θεμελιοῦται διὰ τῆς πίστεως».

Ἐνα δεῦτερο ἀντιπροσωπευτικό παράδειγμα ὅπου φαίνεται καθαρά τό πῶς οἱ μεγάλοι πατέρες τοῦ 4^{ου} καί 5^{ου} αἰ. διαμόρφωσαν καί χρησιμοποίησαν τή λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὡς αἰχμή τοῦ πνευματικοῦ της δόρατος, ὅπως γράφτηκε χαρακτηριστικά, στοὺς ἀγῶνες τους ἐναντίον τῶν αίρετικῶν εἶναι ὁ τύπος τῆς ἀναπεμπομένης στό Θεό δοξολογίας. Ἀπό τή μελέτη, δηλαδή, τῶν προσφωνήσεων καί καταλήξεων τῶν λειτουργικῶν προσευχῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς προέκυψε ἡ διαπίστωση, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς Χριστολογίας καί τῆς Πνευματολογίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή δρομολόγηση ὀρισμένων λειτουργικῶν μεταρρυθμίσεων, προκειμένου ἡ μορφή τῆς δοξολογίας νά εἶναι σύμφωνος πρὸς τή σχετική ὀρθόδοξη διδασκαλία. Ἔτσι τόν μέχρι τή στιγμή ἐκείνη χρησιμοποιούμενο τύπο δοξολογίας «Δόξα Πατρί δι' Υἱοῦ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι», πού ἦταν ἐπιδεκτικός παρερμηνείας τόσο ἀπό τοὺς χριστομάχους ἀρειανούς, ὅσο καί ἀπό τοὺς πνευματομάχους μοναρχιανούς, ὁ Μ. Βασίλειος ἀντικατέστησε μέ τόν τύπο «Δόξα τῷ Θεῷ καί Πατρί μετὰ τοῦ Υἱοῦ σὺν τῷ Πνεύματι τῷ ἀγίῳ», ἀπ' ὅπου προέκυψε καί ὁ ἕως σήμερα χρησιμοποιούμενος τύπος τῆς μικρῆς δοξολογίας «Δόξα Πατρί καί Υἱῷ καί ἀγίῳ Πνεύματι».Μέ τόν τρόπο αὐτό ἐπέτυχε νά συνδοξολογοῦνται ὁμοτίμως πρὸς τόν Πατέρα καί διακηρῦσσονται ὡς ὁμοούσια πρὸς Αὐτόν καί τά ἄλλα δύο πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριαδος, ὁ Υἱός καί τό Ἅγιον Πνεῦμα, πού ἦταν τό κυρίως θεολογικό ζητούμενο τῆς ἐποχῆς.

Ἐκτός τῶν ἀνωτέρω ὁ Μ. Βασίλειος προέβη καί σέ ἄλλες παρεμβάσεις στή λειτουργική ζωή τῆς ἐπισκοπῆς του, ἐμπλουτίζοντας τίς παλαιές λιτές ἀκολουθίες μέ νέα στοιχεῖα, πού εἶχαν ἤδη υἰοθετηθεῖ καί σέ πολλές ἄλλες τοπικές ἐκκλησίες, ὥστε μέ τήν «ἐναλλαγή» καί τό «ποικίλον» τῆς ψαλμωδίας νά “νεαροποιεῖται» τό ἐνδιαφέρον τοῦ λάτρου καί νά ἐκδιώκεται ἡ «ἀκηδία» πού προκαλεῖ ἡ μονοτονία. Ἰδιαίτερα μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ λαός διηρεῖτο κατ' ἀρχήν σέ δύο ἡμιχόρια τά ὁποῖα ἔψαλλαν ἀντιφωνικά μεταξύ τους καί μετὰ ἀνέθεταν σέ ἕνα ψάλτη νά ἡγεῖται τῆς ψαλμωδίας ἐνῶ ὁ λαός ὑπηχοῦσε τά ἐφύμνια. Παρότι δέ ὁ ἴδιος δέν φαίνεται νά εἶχε εἰδικές μουσικές γνώσεις, ἀφοῦ δέν σπούδασε μουσική, μέ ὅσα γράφει ἀλλοῦ, ἀναδεικνύεται καί σέ ἕναν ἀπό τοὺς σπουδαιότερους

ύποστηρικτές τῆς χρήσεως τῆς μουσικῆς στή λατρεία. Ἡ δραματοποίηση αὐτή τῆς λατρείας, τήν ὁποία καλλιέργησε στή συνέχεια ιδιαίτερα ὁ ἱερός Χρυσόστομος καί κορυφώθηκε κατά τή βυζαντινή περίοδο, κατέστησε τελικά τή λατρεία λαμπρότερη καί ἔλκυστικώτερη, μάλιστα στίς λαϊκές μάζες, προσδίδοντάς της τό στοιχείο τῆς μεγαλοπρέπειας, ὅπως ταίριαζε στήν ἐν λόγῳ ἐποχή θριάμβου τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Δ. Εἶναι γνωστό ὅτι στόν Μ. Βασίλειο ἀνήκει ὁ ἀποφθεγματικός λόγος «τιμή μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος». Γιαυτό καί καθιέρωσε νά τελοῦνται μέ ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια οἱ μνήμες τῶν μαρτύρων, πρακτική εὐρύτατα διαδεδομένη καί στήν πρό αὐτοῦ ἐποχή. Εἰδικά μαρτυρεῖται ὅτι πέρα ἀπό τή γενική συνήθεια τῶν χριστιανῶν νά φυλάσσουν τά λείψανα τῶν μαρτύρων σέ εἰδικούς χώρους, τά μαρτύρια, ὅπου κατά τήν ἐπέτειο τοῦ μαρτυρίου των συνήγοντο σέ λατρευτική σύναξη, ἡ οἰκογένειά τοῦ Μ. Βασιλείου κατεῖχε λείψανα τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα μαρτύρων, στούς ὁποίους ὁ ἴδιος ἀφιέρωσε μιά ἀπό τίς πολλές σωζόμενες ἐγκωμιαστικές του ὁμιλίες, ἀλλά καί ἄλλες τρεῖς ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Νύσσης. Γενικά δέ οἱ ἑορτολογικές αὐτές ὁμιλίες τῶν πατέρων, πέρα ἀπό τό ὅτι ἀποτελοῦν σταθμό στήν ἀνάπτυξη τοῦ κηρυγματικοῦ λόγου, ὡς ὀργανικοῦ στοιχείου τῆς λατρείας, ἀπετέλεσαν καί προνομιακή πηγή ἔμπνευσης τῶν ἱερῶν ὕμνογράφων κατά τή σύνθεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν μέ τίς ὁποῖες ἡ Ἐκκλησία καταλαμβάνει τίς μνήμες τῶν ἁγίων της. Ὅπως ιδιαίτερη μέριμνα ἐπέδειξε ὁ Μ. Βασίλειος γιά τόν ἑορτασμό τῆς μνήμης τοῦ ἐπί Ἰουλιανοῦ μαρτυρήσαντος συντοπίτου τοῦ μάρτυρος Εὐψυχίου (7 Σεπτεμβρίου), μέ τήν εὐκαιρία τῆς μνήμης τοῦ ὁποῖου διοργανῶνταν στήν ἐπισκοπή του διάφορες ἐκδηλώσεις γενικωτέρου ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως σύνοδοι, συζητήσεις ἐπί θεολογικῶν θεμάτων κ.ἄ.

Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο τέτοιου εἴδους ρηξικέλευθες καί δημιουργικές λειτουργικές πρωτοβουλίες δέν ἦταν δυνατόν νά γίνουν ἄμεσα κατανοητές καί ἀποδεκτές ἀπό ὅλους. Ἀλλ' ἡ ἐκφραζόμενη ἀπό τόν Μ. Βασίλειο σχετική πικρία ὀφείλεται κυρίως στό γεγονός ὅτι ἡ ἐκδηλωθεῖσα ἀντίδραση προήρχετο παρελπίδα ἀπό τόν ἐπίσκοπο τῆς προσφιλοῦς του Νεοκαισάρειας Ἀττάρβιο καί τούς περί αὐτόν κληρικούς. Ἀνασκευάζοντας δέ τίς κατ' αὐτοῦ κατηγορίες ὡς νεωτεριστοῦ καί καινοτόμου, ιδιαίτερα δέ γιά «τό ἐπί ταῖς ψαλμωδίαις ἔγκλημα, ᾧ μάλιστα τούς ἀπλουστέρους φοβοῦσιν οἱ διαβάλλοντες ἡμᾶς», ἀπαντᾷ μέ δυναμικότητα ὅτι ὅλα ὅσα εἰσηγεῖται καί ἐφαρμόζει εἶναι σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας: «ἐκεῖνο εἰπεῖν ἔχω, ὅτι τά νῦν κεκρατηκότα ἔθνη πάσαις ταῖς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαις συνωδᾷ ἐστίν καί σύμφωνα». Παράδοση, δηλαδή, τῆς Ἐκκλησίας κατά τόν Μ. Βασίλειο δέν εἶναι ἡ στείρα συντήρηση τοῦ

παρελθόντος, αλλά και καθετί νέο πού συντελεῖ στήν οἰκοδομή τῶν πιστῶν. Τό πόση δέ ἀνταπόκριση εἶχε τό λειτουργικό του ἔργο στό ποιμνιο φαίνεται ἀπό τό περίφημο γεγονός μέ τόν αὐτοκράτορα Οὐάλη, ὁ ὁποῖος ὅταν εἰσηλθε στό ναό ὅπου λειτουργοῦσε ὁ Μ.Βασίλειος «κατεβροντήθη» ἀπό τόν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν ψαλμωδία.

Παρά ταῦτα ὁ κλεινός ἱεράρχης τῆς Καισαρείας εἶχε συναίσθηση τοῦ κινδύνου τῆς ἐκκοσμίκευσης τῆς λατρείας, πού ἐλλοχεύει πράγματι σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, καί τῶν ὁρίων ἐντός τῶν ὁποίων πρέπει νά κινοῦνται αὐτές οἱ πρωτοβουλίες. Ἐγνώριζε, δηλαδή, ὅτι ὁ ἐκχυδαϊσμός, «τό ὡς τήν δημῶδη καί εἰκαίαν ἀκοήν ἔκφορον», ὅπως λέγει χαρακτηριστικά, λυμáίνεται τήν ἔννοια τοῦ μυστηρίου. Γιαυτό καί θεωρεῖ ὅτι κατά τήν προηγηθεῖσα περίοδο τῶν διωγμῶν ἡ Ἐκκλησία προστάτευσε τήν πνευματική της ζωή διά «τῆς τῶν ἀγράφων παραδόσεως, ὡς μή καταμεληθεῖσαν τῶν δογμάτων τήν γνῶσιν εὐκαταφρόνητον τοῖς πολλοῖς γενέσθαι διά συνήθειαν». Εἶναι χαρακτηριστικός ἐπ' αὐτοῦ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετώπισε ὁ Μ. Βασίλειος τό πρόβλημα πού δημιούργησε ὁ διάκονος «τῆς κατὰ Οὐήνεσαν Ἐκκλησίας Γλυκέριος». Ὁ κληρικός αὐτός εἶχε δημιουργήσει περὶ αὐτόν ὁμάδα ἐξ «ἀθλίων» γυναικῶν, οἱ ὁποῖες ἔψαλλαν καί ἐχόρευαν στίς διάφορες λειτουργικές ἀκολουθίες κατὰ τέτοιο τρόπο, πού στούς μέν εὐλαβεῖς προκαλοῦσε «πολλήν κατήφειαν, πολὺν δὲ γέλωτα τοῖς ἀκρατέσι καί τήν γλῶσσαν ἐτοιμοτέρους». Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατάσταση αὐτή «τὴν Ἐκκλησίαν πᾶσαν ἀνάστατον πεποίηκε... θορύβων δὲ ἀεὶ καί ταραχῶν πληρῶν τὴν πόλιν καί σύμπαν τὸ ἱερατεῖον», ὁ Μ. Βασίλειος, μετὰ ἀπό μιὰ ὀλόκληρη σειρά ἐνεργειῶν, ἀπεφάνθη τελικά «ὅτι μὴ καλῶς ταῦτα γίνεται μηδὲ θεσμοῖς Ἐκκλησίας. Γλυκέριος δὲ εἰ μὲν ἐπανέλθοι μετ' ἐπιστήμης καί τῆς πρεπούσης εὐσταθείας, τοῦτο ἄριστον· εἰ δὲ μή, ἔστω πεπαυμένος τῆς ὑπηρεσίας».

Ε. Ὅλα τὰ προαναφερθέντα θά ἀρκοῦσαν νά δικαιολογήσουν τό γεγονός γιατί ὁ Μ. Βασίλειος εἰκονογραφεῖται σταθερά μεταξύ τῶν ἄλλων «λειτουργικῶν» πατέρων στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος, πίσω ἀπό τήν ἀγία τράπεζα. Ἀλλά γιά τόν Μ. Βασίλειο συντρέχει καί ἕνας ἐπιπλέον λόγος. Εἶναι ἐκεῖνος ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁποῖου σώζονται μέχρι σήμερα καί χρησιμοποιοῦνται στίς διάφορες ἀκολουθίες ὀρισμένες ἀπό τίς σπουδαιότερες καί ὠραιότερες λειτουργικές εὐχές τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τῶν εὐχῶν αὐτῶν συνηγοροῦν πλεῖστοι ὅσοι λόγοι, ὅπως ἡ μαρτυρία τῆς χειρόγραφης παράδοσης, ἡ ὁμοιότητα τῆς χρησιμοποιούμενης φρασεολογίας καί ἐννοιολογίας πρὸς ἄλλα κείμενα τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ λιπαρά γνώση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τό ὕφος καί ἡ καλλιπέπεια, καί κυρίως τὰ σχήματα καί τό βάθος τῶν θεολογικῶν νοημάτων, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δικαιολογοῦν

πλήρως τήν απόδοση τῆς πατρότητας τῶν εὐχολογικῶν αὐτῶν κειμένων σέ συγγραφέα τῆς περιωπῆς τοῦ Μ. Βασιλείου. Ὡστόσο τό θέμα τῆς γνησιότητος στή συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι δευτερεύον μέ τήν ἔννοια ὅτι σέ τελική θεώρηση ὁ συγγραφέας ὅλων τῶν προσευχητικῶν κειμένων εἶναι ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία μέ τό στόμα ὀρισμένων χαρισματικῶν τέκνων της συνθέτει σέ μιά φωνή τήν κραυγή τῆς δεήσεως τῶν πιστῶν ὅλων τῶν γεννεῶν. Γιά λόγους συντομίας ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο τούς τίτλους τῶν τριῶν ομάδων τῶν εὐχῶν αὐτῶν, ἀφήνοντας τίς λεπτομέρειες γιά τό γραπτό κείμενο τῆς εἰσήγησης. Ἔχουμε λοιπόν: α) *Εὐχές τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου*. β) *Εὐχές τῆς Θείας Μεταλήψεως* γ) *Εὐχές ἐξορκισμῶν*.

ΣΤ. Ἀλλά τό στοιχεῖο ἐκεῖνο τό ὁποῖο ἡ κοινή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας συνέδεσε ἄρρηκτα μέ τή μορφή τοῦ ἁγίου αὐτοῦ ἐπισκόπου τῆς Καισαρείας εἶναι ἀναμφίβολα αὐτό πού ἐπισημαίνει ὁ ἱερός ὑμνογράφος τῆς ἀκολουθίας πού ψάλλεται κατά τήν ἐτήσια μνήμη του καί ἀπεικονίζουν ὀρισμένες ἁγιογραφικές παραστάσεις: ὁ Μ. Βασίλειος «ἕως καί νῦν εἰς τό ἅγιον θυσιαστήριον ἱερατεύων καί Θεῷ παριστάμενος καί τήν ἄῤυλον λειτουργίαν τελούμενος». Ἐννοοῦμε τή φερώνυμη τοῦ Μ. Βασιλείου Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία καθόλη τήν πρώτη τουλάχιστον χιλιετία τῆς χριστιανικῆς περιόδου ἀπετέλεσε τήν κύρια καί συνήθη εὐχαριστιακή προσευχή τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας, σέ ἀντίθεση μέ τή λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἡ ὁποία εἶχε δευτερεύοντα χαρακτήρα καί ἐτελεῖτο μόνο τίς καθημερινές. Ἐκτοτε καί μετά τήν γιά διάφορους λόγους ἀντιστροφή τῆς παραδεδομένης τάξεως, ἐξακολουθεῖ νά τελεῖται ὡς σήμερα δεκάκις τοῦ ἔτους ὡς ἡ ἐράσμια καί ἐπίσημη λειτουργία της, δικαιολογώντας πλήρως ἔτσι τόν προαναφερθέντα χαρακτηρισμό τοῦ Μ. Βασιλείου ὡς τοῦ λειτουργικώτερου τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας.

Δεδομένου τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία, ὅπως τή γνωρίζουμε σήμερα στό σύνολό της, ἀποτελεῖ προϊόν μακρᾶς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, στήν ὁποία κάθε ἐποχή ἄφησε τά δικά της ἴχνη, ὅταν ὀμιλοῦμε περί τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου ἐννοοῦμε προφανῶς τό κεντρικό της τμήμα πού εἶναι ἡ ἀναφορά. Ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Ἰ. Φουντούλης, θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς οἰκονομία Θεοῦ τό ὅτι ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων δέν διασώθηκε κανένα τέτοιο γραπτό κείμενο, τό ὁποῖο ἂν μάλιστα εἶχε συμπεριληφθῆ καί στόν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης θά εἶχε ὀδηγήσει σέ μιά ἀπολίθωση τῶν λειτουργικῶν μορφῶν. Ἀντίθετα ἡ κατά τήν ἱεραποστολική δραστηριοποίηση τῆς Ἐκκλησίας ἀξιοποίηση τῆς γλώσσας καί τῶν ἄλλων πολιτισμικῶν ἐκφράσεων κάθε λαοῦ

συνετέλεσε στή δημιουργία θαυμάσιων λειτουργικῶν κειμένων καί ἄλλων τύπων καί μορφῶν, τά ὅποια μορεῖ μὲν νά παραλλάσσουν μεταξύ τους ἐξωτερικά, ἀποκρυσταλώνουν ὅμως τήν κοινή ἀρχική ἀποστολική παράδοση. Γιαυτό καί φέρουν ἀποστολικά ὀνόματα, ἢ ἀποδίδονται σέ μεγάλους πατέρες, ὅπως ἐπί τοῦ προκειμένου ἡ ἀναφορά τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, ὑπέρ τῆς γνησιότητος τῆς ὁποίας συνηγοροῦν πλεῖστοι ὅσοι ἐσωτερικοί καί ἐξωτερικοί λόγοι.

Κύριο γνώρισμα λίγο-πολύ ὅλων αὐτῶν τῶν εὐχολογικῶν κειμένων εἶναι ὁ δογματικός τους χαρακτήρας, πού προσομοιάζει πρὸς τίς βαπτισματικές ὁμολογίες πίστεως(σύμβολα), καί διαμέσου τῶν ὁποίων μοροῦμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἱστορική ἐξέλιξη καί διατύπωση βασικῶν δογματικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεώς μας. Κλασσικό ἐδῶ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ διαμέσου τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καθαγιασμός τῶν τιμίων δώρων, πού ἀποτελεῖ ἀνέκαθεν βασικό στοιχεῖο τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς, ἐκ τῶν ἀγράφων, ὅπως λέγει ὁ Μ. Βασίλειος, ἀλλ' ἔλαβε τήν πιό ἐκφραστική του μορφή μετά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τήν Β' Οἰκουμενική Σύνοδο. Ἢδη στήν ἀναφορά τοῦ Ἰππολύτου καί τῆ λειτουργία τῶν ἀποστόλων Ἀδδαίου καί Μάριος γίνεται ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος «ἐπί τά δῶρα», χωρίς ὅμως νά λέγεται ρητά, ὅτι δι' αὐτοῦ συντελεῖται ἡ μεταβολή τους σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ. Ἀντίθετα στήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος καί σέ ἄλλες ἀρχαῖες εὐχαριστιακές ἀναφορές ἡ ἐπίκληση γίνεται πρὸς τόν Θεόν Λόγον γιά νά τονισθῆ στά πλαίσια τοῦ ἀντιαρειανικοῦ ἀγῶνα ἡ θεότητα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὡστόσο κατὰ τήν ἴδια ἐποχή ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀντεπεξερχόμενος κατὰ τῶν Πνευματομάχων τονίζει μέ ἔμφαση ὅτι τά πάντα μέσα στήν Ἐκκλησία εἶναι ἔργο τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ καί ἡ ἴδια ἡ θεία ἐνανθρώπηση ἔγινε ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι. Ἡ ἀντίληψη αὐτή βρῖσκει τήν πρώτη ρητή λειτουργική ἐκφρασή της στήν ἀρχική μορφή τῆς ἀλεξανδρινῆς λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, καί ἀργότερα σέ πολύ πιό διευρυνμένο πλαίσιο στή βυζαντινή ἔκδοσή της, ὅπου γιά τήν ἔννοια τῆς μεταβολῆς τῶν τιμίων δώρων σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ εἰσάγονται γιά πρώτη φορά οἱ ὄροι *ἀγιάζειν, ἀναδείκνυμι καί ἅγια ἀγίων ἀντίστοιχα*. Μιά ἰδιαίτερη φάση στήν ἐξέλιξη τῆς ἐπικλήσεως ἀποτελεῖ ἡ διαμόρφωση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ στήν ἱεροσολυμιτική λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ἐνῶ στή λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὅπου μέ τούς καταληκτικούς λόγους τῆς ἐπικλήσεως «μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ» ἔχουμε τήν πιό σαφῆ καί ἔντονη διατύπωση ὅτι ἡ μεταβολή τῶν τιμίων δώρων σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Ἄν τελικά θά θέταμε τό ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ οὐσιαστικώτερη συμβολή τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ 4^{ου} καί 5^{ου} αἰ. στή διαμόρφωση τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς λατρείας, τότε χωρίς καμμιά ἐπιφύλαξη θά ἀπαντούσαμε ὅτι πρόκειται γιά τήν ἐκκλησιολογική διάσταση καί προοπτική της, ὅπως αὐτή ξεδιπλώνεται ἀριστουργηματικά στή φερώνυμη τοῦ Μ. Βασιλείου Λειτουργία, στά πλαίσια τῆς ὁποίας οἱ πιστοί βιώνουν κατά ἓνα μοναδικό τρόπο τήν παρουσία τοῦ Κυρίου «ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου» ( ). Ἔτσι ἡ «ἐπί τό αὐτό» συναγμένη Ἐκκλησία κυκλώνοντας τό ἅγιο θυσιαστήριο ἀγκαλιάζει κατ' ἀρχήν ὁλόκληρο τόν κόσμο ἀναπέμποντας δεήσεις γιά κάθε κατηγορία ἀνθρώπων... «Αὐτός τοῖς πᾶσι τά πάντα γενοῦ, λέγει ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ εἰδώς ἕκαστον καί τό αἶτημα αὐτοῦ, οἶκον καί τήν χρεῖαν αὐτοῦ...». Κι ὕστερα τά προσκομιζόμενα ὑλικά στοιχεῖα τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου, ὡς *ιερά ἀντίτυπα καί ὑπομνήματα* τοῦ ἁγίου σώματος καί αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ἀναδείκνυνται μέ τήν ἐπενέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος σέ πραγματικό σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου κατά χάριν μέλη γίνονται καί ὅσοι μεταλαμβάνουν ἀπ' αὐτά. «Ἡμᾶς δέ πάντας τοὺς ἐκ τοῦ ἑνός ἄρτου καί τοῦ ποτηρίου μετέχοντας ἐνώσαις ἀλλήλοις εἰς ἑνός πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν». Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι χάλκευση τῆς ἐσώτερης ἐνότητας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἀναφέρεται καί ἡ ὑπέρ τῆς «ἁγίας Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀπό περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης», δέηση, ἡ ὁποία ὡς προέκταση τῆς ἐπικλήσεως ἀποδεικνύει πόσο στενά συνδεδεμένες εἶναι μέσα στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἡ πνευματολογική καί ἡ εὐχαριστιακή ἐκκλησιολογία. Πρόκειται γιά τήν ἴδια ἐμπειρία τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, πού ἔχει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπό τήν ἐποχή τοῦ θεοφόρου Ἰγνατίου ὡς τήν ἐποχή τοῦ ἱεροῦ Καβάσιλα καί ἀποτελεῖ τή βάση καί τῆς σύγχρονης εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας, θεμελιωτές τῆς ὁποίας ἀποδεικνύονται ὁ Μ. Βασίλειος καί οἱ ἄλλοι ὁμότροποι πατέρες τῆς ἐποχῆς του.